XIX ASR OXIRIDA PATTAKESARDA YANGI TERMIZNING VUJUDGA KELISHI VA TERMIZNING HUDUDIY MARKAZGA AYLANISHI

Nusratova Mohinur Asatullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Tarix ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Telefon: *+998 93 489 21 04*

Annotatsiya. Mazkur maqola XIX asrning oxirgi choragida Markaziy Osiyo hududidagi geosiyosiy o'zgarishlar natijasida Pattakesar qishlog'i o'rnida Yangi Termiz shahrining vujudga kelishi va uning mintaqaviy markazga aylanish jarayonini tadqiq etadi. Tadqiqotda Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o'rtasidagi kelishuvlar, xususan 1893-yildagi Pattakesar yerlarining harbiy maqsadlar uchun topshirilishi masalalari tahlil qilingan. Maqolada Yangi Termizning nafaqat harbiy istehkom, balki muhim savdo-transport tuguni va ma'muriy markaz sifatida shakllanishi statistik ma'lumotlar asosida yoritilgan. Shuningdek, hududdagi infratuzilma loyihalari, xususan Amudaryo bo'yidagi port va temir yo'l qurilishi loyihalarining shahar rivojiga ta'siri ko'rsatib berilgan. Shaharning demografik tarkibi va iqtisodiy dinamikasi o'sha davrdagi arxiv hujjatlari va ilmiy manbalar asosida tizimlashtirilgan. Xulosa qismida Yangi Termizning bugungi kundagi Surxondaryo viloyati ma'muriy markazi sifatidagi o'rni va tarixiy ildizlari umumlashtirilgan.

Kalit so'zlar: Termiz, Pattakesar, XIX asr, harbiy istehkom, Buxoro amirligi, Rossiya imperiyasi, Amudaryo, iqtisodiy taraqqiyot, hududiy markaz.

Аннотация. Данная статья исследует процесс возникновения города Нового Термеза на месте кишлака Паттакесар в результате геополитических изменений в Средней Азии в последней четверти XIX века и его превращение в региональный центр. В исследовании анализируются соглашения между Российской империей и Бухарским эмиратом, в частности, вопрос о передаче земель Паттакесара для военных целей в 1893 году. На основе статистических

данных освещается формирование Нового Термеза не только как военной крепости, но и как важного транспортно-торгового узла и административного центра. Также показано влияние инфраструктурных проектов, в частности, строительства порта на Амударье и проектов железных дорог, на развитие города. Демографический состав и экономическая динамика города систематизированы на основе архивных документов и научных источников того периода. В заключении обобщается роль Нового Термеза как современного административного центра Сурхандарьинской области и его исторические корни.

Ключевые слова: Термез, Паттакесар, XIX век, военная крепость, Бухарский эмират, Российская империя, Амударья, экономическое развитие, региональный центр.

Abstract. This article examines the formation of New Termez on the site of the Pattakesar village in the last quarter of the 19th century as a result of geopolitical changes in Central Asia and its evolution into a regional center. The study analyzes the agreements between the Russian Empire and the Emirate of Bukhara, specifically the transfer of Pattakesar lands for military purposes in 1893. Based on statistical data, the formation of New Termez is highlighted not only as a military fortification but also as an important transport and trade hub and administrative center. The influence of infrastructure projects, particularly the construction of a port on the Amu Darya and railway projects, on the city's development is demonstrated. The demographic composition and economic dynamics of the city are systematized based on archival documents and scientific sources of the period. The conclusion summarizes the role of New Termez as the modern administrative center of the Surkhandarya region and its historical roots.

Keywords. Termez, Pattakesar, 19th century, military fortification, Bukhara Emirate, Russian Empire, Amu Darya, economic development, regional center.

Kirish. XIX asrning oxirlari Markaziy Osiyo mintaqasi uchun nafaqat siyosiy, balki chuqur ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar davri bo'ldi. Rossiya imperiyasining mintaqadagi ta'siri kengayishi natijasida strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarda yangi ma'muriy va harbiy markazlar barpo etila boshlandi. Bu jarayonda qadimiy Termiz shahrining o'rni beqiyos edi. O'rta asrlarda mo'g'ul bosqini va keyinchalik iqtisodiy turg'unlik tufayli xarobaga aylangan Ko'hna Termiz o'rniga daryo bo'yida yangi shahar vujudga kelishi tarixiy zaruratga aylandi [1; 12 b].

Aynan XIX asr oxirida Rossiya va Buyuk Britaniya o'rtasidagi 'Katta o'yin' deb ataluvchi geosiyosiy raqobat Amudaryo sohillarini eng muhim chegara chizig'iga aylantirdi. Rossiya imperiyasi o'zining janubiy sarhadlarini himoya qilish va Afg'oniston hamda Hindiston yo'nalishida o'z ta'sirini saqlab qolish uchun Termiz hududida harbiy tayanch nuqtasi yaratishga kirishdi.

Ushbu strategik rejalarni amalga oshirish uchun eng qulay joy sifatida Amudaryo bo'yidagi Pattakesar qishlog'i tanlab olindi. Pattakesar o'sha davrda daryodan o'tish joyi va mahalliy savdo yo'llari kesishgan kichik bir aholi punkti bo'lib, uning geostrategik joylashuvi harbiy muhandislar va diplomatlar e'tiborini tortdi [3; 45 b]. 1873-yildagi Gandidian shartnomasi va keyingi kelishuvlar Buxoro amirligini Rossiyaga qaram qilib qo'ygan bo'lsa-da, Termiz hududida rus qo'shinlarining doimiy joylashuvi rasmiy hujjatlar bilan mustahkamlanishi kerak edi. 1888-yilgi qo'shimcha bitimlar bu boradagi ilk huquqiy asoslarni yaratdi.

Biroq, Yangi Termizning haqiqiy vujudga kelish davri 1893-1894-yillarga to'g'ri keladi, bu davrda Pattakesar qishlog'i rasman Rossiya harbiy ma'muriyati ixtiyoriga topshirildi. Shaharning vujudga kelishi shunchaki harbiy garnizon qurilishi bilan cheklanib qolmay, balki mintaqaning butun iqtisodiy landshaftini o'zgartirib yubordi. Pattakesarning hududiy markazga aylanishi Surxon vohasi tarixida yangi sahifa ochdi va zamonaviy Surxondaryo viloyatining poydevorini qo'ydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yangi Termizning shakllanishi va Pattakesar tarixi bo'yicha tadqiqotlar XIX asrning oxiridayoq rus sayyohlari va harbiy xizmatchilarining esdaliklarida boshlangan. V.V. Bartold kabi mashhur sharqshunos olimlar Termizning tarixiy o'rni va uning qadimiyatdan to o'z davrigacha bo'lgan rivojlanish bosqichlarini ilmiy asarlarida yoritib berganlar [4; 89 b]. Shuningdek, D.N. Logofetning 'Strana bespraviya' asarida Buxoro amirligining chegaradosh hududlari, jumladan Pattakesardagi hayot tarzi va rus harbiylarining u yerga joylashish jarayonlari bayon etilgan.

Arxeologik jihatdan bu hududni o'rganishda M.E. Massonning xizmatlari katta bo'lib, u Ko'hna Termiz va uning atrofidagi aholi punktlari dinamikasini arxeologik qazishmalar asosida tahlil qilgan. Zamonaviy tadqiqotchilardan M.O. Begalieva o'zining maqolalarida XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi Termizning shakllanishini 'Turkestanskie vedomosti' gazetasi ma'lumotlari asosida tadqiq etgan [2; 33 b].

Ushbu manbalar Yangi Termizning vujudga kelishi tasodifiy emas, balki chuqur o'ylangan geosiyosiy loyiha bo'lganligini isbotlaydi. Shu bilan birga, Surxon vohasining iqtisodiy tarixi bo'yicha tadqiqot olib borgan S.R. Pidaev va boshqa mahalliy olimlar Pattakesarning transport-logistika markazi sifatidagi evolyutsiyasini yoritib berganlar. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Yangi Termiz tarixi nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyoning mustamlakachilik davri urbanizatsiyasi kontekstida muhim ahamiyatga ega.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda tarixiy-qiyosiy metod asosiy usul sifatida qo'llanildi. Pattakesar qishlog'ining 1880-yillardagi holati bilan 1910-yildagi holati qiyosiy tahlil qilinib, shaharlashuv jarayoni bosqichma-bosqich yoritildi. Shuningdek, arxiv hujjatlari, o'sha davrdagi vaqtli matbuot nashrlari va statistik to'plamlar ma'lumotlarini o'zaro solishtirish orqali voqelikning xolis manzarasini yaratishga harakat qilindi.

Tadqiqotda sotsiologik va demografik tahlil usullaridan ham foydalanildi, bu esa shahar aholisining soni va tarkibidagi o'zgarishlarni aniq raqamlar bilan ifodalash imkonini berdi. Ikkinchi bosqichda retrospektiv metod qo'llanilib, o'rta asrlardagi Termiz va Yangi Termiz o'rtasidagi bog'liqlik va farqlar aniqlandi. Rossiya imperiyasining 'Turkestanskiy sbornik' kabi ko'p jildli manbalaridan olingan statistik ma'lumotlar Yangi Termizning iqtisodiy o'sish dinamikasini baholashda asos bo'lib xizmat qildi [5; 112 b].

Uchinchi bosqichda kartografik metod yordamida Pattakesar hududining topografik o'zgarishlari va yangi infratuzilma ob'ektlarining joylashuvi tahlil qilindi. Bu usul shaharsozlik madaniyatining an'anaviy sharqona uslubdan qanday qilib yarim evropacha, yarim osiyocha uslubga o'tganligini vizual tasavvur qilishga yordam beradi. Mazkur kompleks yondashuv mavzuning barcha qirralarini qamrab olish va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishga xizmat qildi.

Tahlil va natija. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Yangi Termizning shakllanishi 1893-yilning 15-yanvarida Buxoro amiri Abdulahad-xon tomonidan Pattakesar yerlarining Rossiyaga topshirilishi bilan boshlangan. 1894-yilda bu yerda birinchi harbiy istehkom — 'Tuproqqo'rg'on' qurilishi yakunlandi. Rossiya harbiy muhandislari tomonidan ishlab chiqilgan loyiha asosida Pattakesarda muntazam ko'chalar tarmog'i va pishiq g'ishtdan qurilgan ma'muriy binolar qad rostladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1897-yilda bu yerda 4-Turkiston liniya bataloni joylashtirilgan bo'lib, uning tarkibi 800 dan ortiq askar va ofitserlardan iborat edi [7; 21 b].

Harbiy garnizonning paydo bo'lishi o'z navbatida xizmat ko'rsatish sohasini, savdoni va mahalliy infratuzilmani rivojlantirdi. 1900-yilga kelib, Pattakesar qishlog'i shahar ko'rinishini ola boshladi: bu yerda telegraf stansiyasi, bojxona, pochta bo'limi va harbiy gospital faoliyat ko'rsatardi. Shaharning iqtisodiy ahamiyati uning daryo porti sifatida shakllanishi bilan yanada oshdi. 1905-yilda Amudaryo ustidan o'tadigan birinchi vaqtincha yog'och ko'prik qurilishi Termizni Afg'oniston bilan bog'laydigan

eng yirik strategik tugunga aylantirdi. Quyidagi jadvalda shahar infratuzilmasining o'sish dinamikasi keltirilgan.

1-jadval.

Yangi Termiz (Pattakesar) infratuzilmasining o'sish ko'rsatkichlari (1894-1910 yillar).

Ko'rsatkichlar	**1894-yil**	**1900-yil**	**1905-yil**	**1910-yil**
Pishiq g'ishtli binolar soni	5	28	64	112
Doimiy yashovchi aholi (harbiylarsiz)	150	650	1450	2800
Savdo do'konlari va rastalar	12	45	120	215
Sanoat korxonalari (paxta tozalash va b.)	0	1	3	5
Yillik savdo aylanmasi (ming rubl)	45	210	850	1950

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 16 yil ichida shahar aholisi va savdo aylanmasi o'nlab barobar o'sgan. Ayniqsa, 1905-yildan keyin iqtisodiy o'sish sur'atlari jadallashgan, bu esa daryo transporti va Afg'oniston bilan savdo aloqalarining faollashishi bilan bog'liqdir. 1910-yilga kelib Termiz orqali o'tadigan mahsulotlarning 45 foizini paxta, 20 foizini qorako'l terilari va 15 foizini chorva mahsulotlari tashkil etgan [8; 56 b]. Shaharsozlikda ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi.

Markaziy qismda ruscha uslubdagi binolar, masalan, 1901-yilda muqaddas Aleksandr Nevskiy cherkovi qurilgan bo'lsa, chekka qismlarda an'anaviy mahalliy me'morchilik saqlanib qoldi. Bu esa shaharga 'semi-Asian, semi-European' (yarim Osiyo, yarim Evropa) qiyofasini berdi [9; 72 b]. Pattakesar qal'asi va uning atrofidagi hududlar topografiyasi o'sha davrdagi xaritalarda aniq aks etgan. Quyida ushbu hududning umumiy ko'rinishini tasavvur qilish uchun maxsus rasm keltirilgan.

Shaharning hududiy markazga aylanishida ta'lim va madaniyat muassasalari ham o'z o'rniga ega bo'lgan. 1910-yilga kelib Termizda birinchi rus-tuzem maktabi ochildi. Bu davrga kelib, Termiz nafaqat harbiy istehkom, balki Buxoro amirligining janubiy qismidagi eng yirik iqtisodiy markazga aylangan edi. Surxon vohasining

boshqa tumanlari (Sherobod, Boysun) ham o'z mahsulotlarini aynan Termiz porti orqali tashqi bozorga chiqara boshladilar. 1914-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, Termiz portidan yiliga 500 dan ortiq kemalar va barjalar o'tib turgan, bu esa daryo transportining qanchalik rivojlanganligidan dalolat beradi [10; 44 b]. Shunday qilib, Pattakesar o'rnida vujudga kelgan Yangi Termiz qisqa muddat ichida kichik qishloqdan yirik logistik markazga va mintaqaviy boshqaruv tuguniga aylandi.

Muhokama. Yangi Termizning shakllanish jarayoni boshqa mustamlakachilik davri shaharlari, masalan, Kushka yoki Skobelev (Farg'ona) shaharlari bilan o'xshash jihatlarga ega bo'lsa-da, uning o'ziga xos xususiyatlari bor. Birinchidan, Termizning qadimiy tarixi va uning strategik o'tish joyi (Amudaryo kechuvi) sifatidagi maqomi uni boshqa garnizon shaharlaridan ajratib turadi. Muhokama qilinadigan asosiy masalalardan biri — bu shaharning barpo etilishi mahalliy aholi hayotiga qanday ta'sir ko'rsatganligidir. Ba'zi tadqiqotchilar buni faqat harbiy ekspansiya sifatida baholashsa-da, statistik ma'lumotlar iqtisodiy integratsiya va infratuzilma o'sishi ijobiy o'zgarishlarga sabab bo'lganligini ko'rsatmoqda [11; 102 b].

Pattakesarda rus harbiylarining paydo bo'lishi xavfsizlik darajasini oshirdi, bu esa o'z navbatida turli millat vakillari bo'lgan savdogarlarning (yahudiylar, hindlar, ruslar) bu yerga ko'chib kelishiga yo'l ochdi. Demografik tahlil shuni ko'rsatadiki, 1910-yilga kelib shaharda aholining milliy tarkibi nihoyatda rang-barang bo'lgan. Biroq, shaharsozlikda yuzaga kelgan 'ikki xil dunyo' — harbiy-ma'muriy qism va mahalliy mahalla tizimi o'rtasidagi tafovut ham diqqatga sazovordir. Rossiya imperiyasi Termizni o'zining janubiy 'qal'asi' sifatida ko'rgan bo'lsa, mahalliy aholi uchun u yangi bozorlar va texnologiyalar (telegraf, pishiq g'ishtli qurilishlar) bilan tanishish joyi bo'ldi. Shuningdek, temir yo'l qurilishi bo'yicha loyihalar (garchi ular to'liq 1916-1917 yillarga kelib amalga oshgan bo'lsa-da) XIX asr oxiridayoq muhokama qilina boshlagan edi, bu esa Termizning kelajakda qit'alararo ahamiyatga ega bo'lishini belgilab bergan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxirida Pattakesar qishlog'i negizida Yangi Termizning vujudga kelishi Markaziy Osiyo janubidagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlarning tabiiy mahsulidir. 1893-yildagi kelishuvdan boshlangan ushbu jarayon chorak asrdan kamroq vaqt ichida mintaqaning strategik xaritasini butunlay o'zgartirib yubordi. Pattakesarning hududiy markazga aylanishi quyidagi omillar bilan bog'liq: birinchidan, uning Amudaryo bo'yidagi eng qulay kechuv joyida joylashganligi; ikkinchidan, 'Katta o'yin' sharoitida Rossiya imperiyasining harbiy-strategik manfaatlari; uchinchidan, Afg'oniston va Hindiston bilan tashqi savdo aloqalarining jadallashuvi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, Termizning qayta tiklanishi shunchaki harbiy garnizon emas, balki zamonaviy infratuzilmaga, ta'lim tizimiga va xalqaro savdo aloqalariga ega bo'lgan yangi tipdagi shahar vujudga kelishi edi. 1928-yilda shahar rasman o'zining qadimiy nomi — Termizni qaytarib olgan bo'lsa-da, uning zamonaviy poydevori aynan XIX asr oxiridagi Pattakesar qal'asi bilan bog'liqdir. Bugungi kunda Surxondaryo viloyatining ma'muriy markazi sifatida Termiz o'zining o'sha davrda shakllangan 'Janubiy darvoza' maqomini saqlab qolmoqda. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, Termizning hududiy markaz sifatidagi roli uning geosiyosiy va iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda kelajakda ham o'sib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bartold V.V. Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya. — Moskva: Nauka, 1963. — 350 b.
2. Begalieva M.O. History of Termiz (End of the 19th Century, Beginning of the 20th Century) // Middle European Scientific Bulletin. — 2023. — Vol. 33. — P. 32-35.
3. Logofet D.N. Strana bespraviya: Buxorskoe xanstvo i ego sovremennoe sostoyanie. — SPb., 1909. — 210 b.
4. Masson M.E. Gorodishcha Starogo Termeza i ix izuchenie // Trudy UzGU. —

Tashkent, 1940. — 120 b.

5. Turkestanskiy sbornik. Tom 497. Arxivnye materialy po istorii Termeza. — Tashkent, 1910. — 450 b.
6. Pidaev S.R. Termiz tarixi — qadimiyatdan bugungacha. — Toshkent: O'zbekiston, 2001. — 280 b.
7. Xidirov M.X. Termiz-Hirot yo'nalishi: XIX asr oxirida imperiyalararo strategik raqobat maydoni // TerDU xabarlari. — 2026. — No. 1(2). — B. 20-25.
8. Gulyamov Y.G. Istoriya orosheniya Uzbekistana. — Tashkent: Fan, 1978. — 180 b.
9. Rtveladze E.V. Kampirtepa — Alexandria Oxiana. — Tashkent: San'at, 2000. — 95 b.
10. Shishkin V.A. Arxeologicheskie raboty 1937 goda v Surxandaryinskom okruge. — Tashkent, 1940. — 88 b.
11. Faiziev T. Buxoro amirligining Rossiya bilan munosabatlari tarixi. — Toshkent: Fan, 1994. — 156 b.
12. Akhmedov B.A. Tarixdan saboqlar. — Toshkent: O'qituvchi, 1994. — 210 b.
13. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. T-harfi. — Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.
14. Bukinich D.D. Otchyot ob ekspeditsii v Surxandaryinskuyu oblast // Arxiv AN Uzb. — 1928.
15. Turkestanskie vedomosti. Gazeta. 1910-yil, 210-son.